

Nawoja Mikołajczak-Matyja
Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań
ORCID: 0000-0003-2282-8960
e-mail: nawomiko@amu.edu.pl

Relacja przeciwieństwa znaczeniowego między dwoma jednostkami leksykalnymi z perspektywy przeciętnego użytkownika języka. Badanie psycholingwistyczne

**The relation of the semantic opposition between two lexical units
from the perspective of the average language user.
The psycholinguistic research**

The article deals with the issue of the semantic opposition as an interdisciplinary problem and aims to check the psychological reality of the linguistic approach to the relation. It has been shown that the recognition of the essence of the semantic opposition as a combination of similarities and differences is the starting point of the linguistic analyses of the relation, the basis for the issue of how to organize its examples in contemporary corpus research and the reason for treating it as similar to the synonymy relation. Some results of psycholinguistic research showing how language users understand the semantic opposition were mentioned. Then, the author's own study was presented: a test of guided (directed) associations, in which the stimuli were words without the obvious, well-established semantic opposition in Polish. 720 Polish native speakers were instructed to provide "maximally semantically opposed" words to the list of 12 stimuli words, Polish nouns from semantic fields of living organisms and artifacts. Each stimulus word came from a multi-element set of co-hyponyms and at the same time a set of co-meronyms. It was assumed that the reactions qualified as co-hyponyms and/or co-meronyms of the stimulus can be treated as evidence of the understanding of semantic opposition as a relation based on semantic similarity. The respondents showed a strong tendency to provide reactions that are co-meronyms and at the same time co-hyponyms of stimuli (for 11 stimuli, such reactions accounted for 40% to almost 90% of all responses) or co-hyponyms (but not co-meronyms) of stimuli. In addition, a group of answers indicating the treatment of the relationship between the part and its whole as an semantic opposition was extracted. However, there were also reactions indicating the understanding of the semantic opposition in terms of very strong differences: the names of objects from distant areas of the universe in relation to the denotatum of the stimulus or words suggesting the non-existence of the denotatum of the stimulus. It was concluded that the naive understanding of the semantic opposition is close to linguistic approaches, but is not identical with them.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, semantyka, leksykologia, psycholingwistyka
Key words: linguistics, semantics, lexicology, psycholinguistics

1. Wstęp. Przeciwwstawianie znaczeń i przeciwwstawianie obiektów jako przedmiot zainteresowania różnych dziedzin nauki

Przedmiotem obecnej pracy jest jeden z rodzajów opozycji językowej, rozumianej szeroko jako relacja między elementami języka różniącymi się przynajmniej jedną cechą, stanowiącą potencjalną podstawę ich kontrastowania. Niektóre typy opozycji stanowią przedmiot zainteresowań i analiz nie tylko językoznawstwa, ale także psychologii poznawczej i psycholingwistyki. Należą do nich m.in. relacje semantyczne o charakterze przeciwwstawienia, czyli związki między dwoma wyrazami o znaczeniach przeciwnych, obejmujące takie podtypy, jak komplemimia, antonimia stopniowalna, konwersja czy przeciwwstwieństwa kierunkowe (por. np. klasyfikacje stosowane w pracach Lyons 1977, t. 1: 217–286; Cruse 1995: 197–243, 2000: 167–172)¹.

Z punktu widzenia psychologii i psycholingwistyki powszechna zrozumiałość pojęcia przeciwwstawiania się znaczeń (przejawiająca się np. w podawaniu prawidłowych przykładów relacji przez użytkowników języka bądź w poprawnym identyfikowaniu takich przykładów jako opartych na przeciwwstwieństwie znaczeń, por. np. Markowski 1986: 21; Cruse 1995: 197, 2000: 167), a także bardzo wczesne uczenie się tej relacji w procesie akwizycji języka pierwszego (np. Phillips, Pexman 2015: 418) sprawiają, że związek taki traktowany jest jako „prymarny poznawczo” (np. Jones 2002: 8; Murphy 2003: 169). W językoznawstwie podkreśla się uniwersalność wszelkich rodzajów opozycji jako cechy budowy języka, w tym zwraca się uwagę na powszechność występowania par jednostek leksykalnych o znaczeniach przeciwnych w językach naturalnych oraz na rolę ich wykorzystywania w organizacji tekstu i dyskursu (por. np.: Davies 2012: 41–73; Justeson, Katz 1991: 1–19; Murphy 2003: 201–215; także de Saussure 1991: np. 48–50, 153–160; Lyons 1977: 271; van de Weijer i in. 2014: 1).

Rola przeciwwstwieństwa znaczeń jako przedmiotu badań naukowych jest ściśle związana z antropologiczno-filozoficznym problemem poszukiwania przeciwwstwieństw między elementami rzeczywistości. Antropologowie odkrywają w wielu badanych społecznościach, dawnych i współczesnych, tendencję do klasyfikowania zjawisk, rzeczywistych i mitycznych, w pary czy grupy opozycyjne (Lloyd 1966: 35; analizy w Lévi-Strauss 2010). Takie ramy podziału

---

¹ W dalszej części pracy termin „opozycja semantyczna” będzie używany w tym węższym znaczeniu, zamiennie z wyrażeniami „przeciwwstwieństwo znaczeniowe” i „przeciwwstawianie znaczeń”. Uwaga: w polskim przekładzie książki Lyonsa angielski termin „opposition” (jako nazwa relacji dwuczłonowej) tłumaczony jest jako „przeciwwstawienie”, a ogólniejszy termin „contrast” jako „opozycja” (por. Lyons 1984: 270).

stanowią także podstawę wielu teorii filozoficznych wyjaśniających zjawiska naturalne (Lloyd 1966: 23–26).

Znacząca rola, jaką relacja przeciwstawiania znaczeń pełni w porządkowaniu rzeczywistości przez człowieka i w budowie języka, stanowi argument przemawiający zarówno za rozwijaniem szczegółowej wiedzy na temat istoty tego zjawiska, jak i za weryfikowaniem zgodności sposobów jego pojmowania w różnych dziedzinach nauki. Obecna praca prezentuje propozycję takiej weryfikacji poprzez przedstawienie badania, celem którego jest sprawdzenie psychologicznej realności jednoczesnej bliskości i różnicy znaczeń jednostek leksykalnych połączonych relacją przeciwieństwa znaczeniowego – właściwości postulowanej przez językoznawców jako istoty związku semantycznego tego typu. Artykuł ukazuje również pewne szczegółowe związki między przeciwieństwem znaczeń a innymi relacjami semantycznymi: bliskoznacznością i meronimią.

2. Połączenie różnic i podobieństw jako istota przeciwieństwa znaczeniowego – perspektywa językoznawcza

Jednoczesna bliskość i wyraźna różnica znaczenia między jednostkami leksykalnymi tworzącymi pary typu *kobieta/mężczyzna*, *dobry/zły* uważana jest za cechę wyróżniającą ją spośród innych relacji semantycznych (Cruse 1995: 197; Muehleisen, Isono 2009: 2185). Zdaniem językoznawców, pierwszym etapem poszukiwania przeciwieństwa znaczeniowego dla danej jednostki leksykalnej jest znalezienie tego, co semantycznie wspólne obu jednostkom, a co jest określane np. jako: podstawa porównania (Mettinger 1994: 64), wspólna sfera znaczenia (Muehleisen 1997 za: Jones 2002: 22), plan ekwiwalencji (Davies 2012: 43) a w analizie składnikowej – zbiór cech wspólnych (za: Murphy 2003: 171). Dopiero na bazie tych podobieństw wyodrębnić można elementy różnicujące, określane z kolei jako np.: odległe wartości na jakiejś dymensji semantycznej (Mettinger 1994: 64–65), plan różnicy (Davies 2012: 43) lub pojedyncze cechy (w analizie składnikowej) (za: Murphy 2003: 171). Różnica znaczeń powinna mieć charakter „minimalny”, co oznacza (maksymalne) zróżnicowanie wartości pojedynczej cechy czy pojedynczego wymiaru w znaczeniu dwóch jednostek leksykalnych (por. np. Jones 2002: 7; Murphy 2003: 44, 45; Davies 2012: 43; Kostić 2015: 18; Murphy i in. 2015: 236–237). W teorii elementów relacji, rozwijanej pod koniec XX w. przez Chaffina i Herrmanna, zakładającej, że każdą relację semantyczną można rozłożyć na prostsze elementy czy składniki, opozycja

zaliczana jest do rodziny relacji kontrastów, dzielącej podstawowy układ składników DIM(BIP), czyli dwubiegunowość na wspólnym wymiarze: znaczenie każdego z członów pary zlokalizowane jest po przeciwnych stronach centrum wymiaru (por. np. Chaffin, Herrmann 1987: 228–231). Językoznawcy nie traktują zatem jako połączonych relacją przeciwieństwa znaczeniowego par typu *szczęśliwy/sztućce* lub *bluszcz/tajemnica* (przykłady odpowiednio za: Jones 2002: 7; Murphy i in. 2015: 236–237), ze względu na zbyt dużą różnicę znaczeń. Minimalną różnicę można uważać za jedną z prototypowych cech przykładów przeciwieństwa znaczeń (Murphy 2003: 172, por. także rozważania w: Mikołajczak-Matyja 2018: 5).

Interesujące rozwinięcie takiego rozumienia istoty przeciwieństwa znaczeniowego stanowią wyniki współczesnych badań korpusowych nad funkcjami pełnionymi przez pary opozycyjne w kontekstach. Jedną z najważniejszych prac tego typu jest monografia Jonesa (2002), w której wyodrębniono osiem głównych i kilka słabszych klas opozycji opartych na funkcji, w wyniku analizy przykładów współwystępowania 56 silnych opozycji (jak np. *stary/młody*, *bogaty/biedny*) w zbiorze 3000 zdań wyekstrahowanych z korpusu tekstów, liczącego 280 mln wyrazów. Z opisu funkcji wynika, że są one wydzielone m.in. na podstawie różnic w sile nacisku odpowiednio na wspólne i odmienne elementy znaczenia członów danej pary. Widoczne jest to już przy porównaniu dwóch najważniejszych, tj. najczęściej wykorzystywanych funkcji: użycie pary przymiotników *publiczny/prywatny* jako tzw. „coordinated antonyms” uwydatnia cały wymiar łączący te dwa wyrazy, jak w zdaniu: *Today, the pressure to make hay while the sun fitfully shines has led to a massive slump in both **public** and **private** standards...* (Jones 2002: 61), natomiast użycie tej samej pary jako „ancillary antonyms” oznacza wykorzystanie jej, poprzez odwołanie się do różnic między jej członami, do sygnalizowania i wzmocnienia kontrastu między inną parą wyrazów, jak w przykładzie *It is meeting **public** need, not **private** greed* (Jones 2002: 46). Odwołanie się do różnicy w znaczeniach elementów pary jest charakterystyczne także dla funkcjonalnych klas określanых jako „distinguished” (poprzez ramy składniowe typu *różnica między X a Y* wskazuje się inherentne różnice pomiędzy członami, np. *But it made the point that the division between **gay** and **straight** is one of many rifts in our society* Jones 2002: 81) i „negated” (znaczenie jednego członu pary wzmacnia się przez negację drugiego, np. *...government must play an **active**, not **passive**, role in addressing the problems of the day* Jones 2002: 88). Natomiast do wspólnych elementów semantycznych członów pary odwołują się klasy typu „transitive” (wspólny wymiar jest uwydatniany poprzez wskazanie zmiany stanu lub sytuacji od jednego bieguna wymiaru do drugiego, np. *Her film career similarly has lurched from **success** to **failure**...*

Jones 2002: 85) oraz „extreme” (bieguny skali są podkreślane jako ekstrema, łączone ze sobą i zazwyczaj kontrastowane z resztą skali, np. *For thousands of years in Britain, food had to be either very cold or very hot, but now they are accepting warm salads* Jones 2002: 92).

Efektom roli powiązania podobieństwa i różnicy w językoznawczym pojmowaniu przeciwieństwa znaczeń jest traktowanie tego związku jako pokrewnego relacji bliskoznaczności. W przykładach bliskoznaczności także mamy do czynienia z podobieństwem i różnicami w znaczeniu jednostek leksykalnych, z tym że cechy odmienne odgrywają tu mniejszą rolę niż w związkach opozycyjnych (Jeon i in. 2009: 455). To ogólne stwierdzenie można precyzować na różne sposoby: np. Cruse (1995: 287) proponuje ujmoowanie relacji bliskoznaczności w terminach podobieństwa „bardziej istotnych” cech znaczenia jednostek leksykalnych, a różnic dotyczących jedynie cech podrzędnych, a Murphy (2003: 149) – w terminach „identyczności cech rdzeniowych” i braku sprzeczności cech peryferyjnych². W wypadku pary jednostek o znaczeniach przeciwnych różnica między członami dotyczyłaby zatem cechy istotnej czy rdzeniowej.

Analogie między relacją bliskoznaczności i przeciwieństwa potwierdzone są w analizach kontekstów, w których używa się tych relacji. Ze względu na istniejące, choćby niewielkie, różnice znaczeń między bliskoznacznikami, można je w pewnych kontekstach przeciwstawiać (Markowski 1986: 38; Murphy 2003: 37). Co więcej, odkrywany w korpusowych badaniach przeciwieństw fakt wykorzystywania w kontekstach zarówno różnic, jak podobieństw między członami pary opozycyjnej (por. wyżej) skutkuje podobieństwem ram składniowych, w których umieszcza się pary synonimiczne i opozycyjne. Niedawno przeprowadzone niemieckie badania nad parami plezjonimów, rozumianych jako wyrazy, które odnoszą się do obiektów tego samego typu, ale wskazują różny stopień natężenia cechy na skali stopniowalnej³, wykazały częste i systematyczne użycie takich par w kontekstach kontrastujących ich znaczenie, z użyciem podobnych ram składniowych jak te charakterystyczne dla kontekstów par opozycyjnych. W konkluzji tego badania zakwestionowano słuszność traktowania cech różnicujących pary plezjonimów jako wtórnych czy mniej ważnych niż cechy identyczne w znaczeniach obu członów pary (Storjohann 2009: 2155).

² Zwraca się uwagę na płynność granic pojęcia podobieństwa znaczeniowego (Murphy, Medin 1985: 296; Murphy 2003: 137), potwierdzaną także w badaniach psycholingwistycznych (np. Rubenstein and Goodenough 1965 za: Paradis i n. 2009: 409).

³ Zdaniem autora cytowanych badań plezjonimów nie stanowią np. pary angielskich przymiotników typu *little/small, begin/start* czy *handsome/pretty* (Storjohann 2009: 2150). Zdaniem innych autorów granice relacji zwanej plezjonimią mogą być szersze (np. Cruse 1995: 287).

Dowód na rolę podobieństwa jako istoty przeciwieństwa znaczeniowego mogą stanowić także analizy prac leksykograficznych, wskazujące drogę przejścia od jednego z członów pary opozycji do drugiego, poprzez wskazywanie kolejnych wyrazów bliskoznacznych. Analizy przeprowadzane na materiale słownika „The New Collins Thesaurus” wykazały, że liczba etapów takiej drogi wynosi typowo ok. 6 (Church i in. 1994, za: Murphy 2003: 158).

3. Psychologiczna realność pojmowania przeciwieństwa znaczeń jednostek leksykalnych w terminach podobieństw i różnic: przykładowe metody i wyniki badań

Dowodów na psychologiczną realność pojmowania przeciwieństwa znaczeń dwóch wyrazów lub jednostek leksykalnych w terminach podobieństw i różnic dostarczać mogą wyniki badań psycholingwistycznych. Pierwsza grupa badań, jaką można brać pod uwagę, to eksperymenty wymagające od badanych porównania typów relacji. Do najbardziej znanych należy badanie weryfikujące teorię elementów relacji Chaffina i Herrmanna (por. wyżej punkt 2), przeprowadzone z użyciem techniki sortowania prezentowanych par wyrazów, stanowiących przykłady kilkudziesięciu różnych relacji przypisanych *a priori* do 5 rodzin. W badaniu stwierdzono silną psychologiczną odrębność relacji należących do rodziny kontrastów (w tym komplemimów, antonimów stopniowalnych itp.): najsilniejsze zróżnicowanie uzyskano między rodziną kontrastów a wszystkimi pozostałymi rodzinami relacji (Chaffin, Herrmann 1984: 137, 1987: 224). Badanie dowiodło realności ujmowania relacji semantycznych w terminach prostszych cech oraz roli samego elementu różnicy w pojmowaniu opozycji. Aktywizacja tego elementu – lokalizacji znaczenia członów w pobliżu przeciwnych biegunów wymiaru – okazała się kluczowa dla porównania par prezentowanych w badaniu. Zastosowana technika (sortowanie par) nie pozwoliła na ukazanie roli, jaką w pojmowaniu par o charakterze komplemimów, antonimów stopniowalnych itp. odgrywa podobieństwo znaczenia ich członów.

Dowodów istotności podobieństwa znaczeń członów pary w pojmowaniu opozycji semantycznej dostarczyć mogą natomiast nowsze badania, wymuszające szczegółowe porównanie relacji przeciwieństwa znaczeń i bliskoznaczności. Crutch i in. (2012) przedstawiają wyniki eksperymentu polegającego na dokonywaniu przez użytkowników języka angielskiego oceny znaczenia grupy przymiotników abstrakcyjnych oraz ich synonimów i antonimów

(np. odpowiednio: *good/great, good/bad*)⁴ na dziewięciu siedmiostopniowych skalach dotyczących: odczuć fizycznych, działania, myśli, emocji, interakcji społecznych, czasu, przestrzeni, ilości oraz wartościowania (pozytywny/negatywny). Dla ośmiu skal wykazano jednakową siłę podobieństwa między parami synonimicznymi i opozycyjnymi, mierzoną średnią ocen uzyskiwanych przez członki danej pary. Jedynie na skali wartościowania różnice ocen między członkami par opozycyjnych okazały się większe niż w przypadku par synonimicznych, ale średnie oceny dla par synonimów i antonimów, policzone dla wszystkich dziewięciu skal łącznie, nie różnią się statystycznie w sposób istotny (Crutch i in. 2012: 2641). Zatem z punktu widzenia użytkowników języka podobieństwo między członkami par o charakterze antonimii ma podobne natężenie, jak w przypadku par wyrazów bliskoznaczących. Potwierdzenie pokrewieństwa procesów leżących u podstaw traktowania par wyrazów jako bliskoznaczących i jako par o znaczeniach przeciwnych znaleźć można także w badaniach neuropsychologicznych, dowodzących aktywizacji m.in. tych samych części mózgu przy przetwarzaniu takich par (Jeon i in. 2009: 449 i n.).

4. Badanie własne: technika i materiał badawczy

W obecnej pracy proponuje się weryfikowanie psychologicznej rzeczywistości roli podobieństw w pojmowaniu przeciwieństwa znaczeń jednostek leksykalnych przy użyciu innej techniki i z wykorzystaniem odniesień do innych niż bliskoznaczącość relacji semantycznych. Proponowana technika to test skojarzeń kierowanych, polegający na poleceniu poszukiwania elementów związanych z wyrazem hasłowym (bodźcem eksperymentalnym) określoną relacją semantyczną, w tym przypadku relacją przeciwieństwa znaczeniowego. Wykorzystanie jako bodźców takich wyrazów, które nie posiadają oczywistych, utrwalonych przeciwieństw w danym języku ujawnia, jakie szczegółowe typy powiązania znaczeń hasła i odpowiedzi uznawane są przez użytkowników tego języka za przykłady (choćby mniej typowe) przeciwieństwa semantycznego. Przykładem takich bodźców są jednostki leksykalne, które należą do wieloelementowych zbiorów kohiponimicznych. Odpowiedzi stanowiące kohiponimy hasła stanowią dowód pojmowania przez respondentów przeciwieństwa jako relacji opartej na podobieństwie semantycznym. Relacja kohiponimii stanowi bowiem taką odmianę niekompatybilności znaczeniowej (wykluczania się znaczeń), w przypadku której istnieje wspólny (bliski) hiperonim jednostek niekompatybilnych (np. Bańcerowski i in. 1982: 209;

⁴ Wszystkie wyrazy bodźcowe były prezentowane w porządku losowym, pojedynczo, bez sugerowania rodzaju relacji istniejącej między nimi.

Lyons 1984: 283–284; Leech 1987: 92). Z niektórych, zwłaszcza niewielkich, zbiorów kohiponimicznych można wyodrębnić pary stanowiące silne i ogólnie uznawane opozycje, np. *ręka/noga*, *północ/południe* i *wschód/zachód* czy *lato/zima* (por. m.in. rozważania w: Lyons 1984: 276; Markowski 1986: 87; Cruse 1995: 260; Murphy 2003: 200). Natomiast klasyfikowanie jako opozycyjnych par wyłaniających się ze zbiorów nazw np. barw, kształtów, zwierząt czy artefaktów, a więc ze zbiorów kohiponimicznych o większej, niekiedy nieokreślonej liczbie elementów, budzi większe kontrowersje wśród badaczy. Przykładowo, para *kot/pies* traktowana jest w rozważaniach Cruse'a jako przykład „zwykłej niekompatybilności” (Cruse 1995: 257), a w pracy Murphy jako przykład opozycji kanonicznej (Murphy 2003: 177). O wyłanianiu się wyraźnie skontrastowanych par z większych zbiorów kohiponimów decydują m.in.: częstość współwystępowania ich członów w kontekstach, zawieranie przynajmniej jednego kontrastu podstawowego (typu *zimny/ciepły*, *góra/dół*) w znaczeniach członów pary, a także czynniki geograficzne, społeczne, historyczne i kulturowe.

Materiał w prezentowanym niżej badaniu stanowiły wyrazy z takich kohiponimicznych zbiorów wieloelementowych, które jednocześnie tworzą zbiory komeronimów, czyli: hiponimy wyrażenia *część X*, stanowiące meronimy wspólnego bliskiego holonimu *X*. Wykorzystano zatem jednostki leksykalne stanowiące człon „część” w relacji meronimii, czyli relacji *część/całość* (jak *pień* w relacji *pień/drzewo*), jednego z podstawowych związków budujących rzeczywistość, wiedzę i język, stanowiącego ważną bazę myślenia i wnioskowania o funkcjonowaniu elementów świata. Relacja taka jest istotnym przedmiotem zainteresowań językoznawstwa, filozofii i psychologii (por. np. Gerstl, Pribbenov 1995: 866–868; Girju i in. 2006: 85). Powszechność podziału na części i jego rola w funkcjonowaniu poznawczym człowieka powoduje zarówno różnorodność ram kontekstowych stanowiących podstawę definiowania meronimii przez językoznawców, np. *pień jest częścią drzewa*, *drzewo ma pień*, *pień drzewa* (np. Lyons 1984: 298; Cruse 1995: 160; Winston i in. 1987: 418), jak i traktowanie jej jako relacji niejednorodnej i wyróżnianie licznych jej typów. Do najbardziej znanych należy klasyfikacja oparta na teorii elementów relacji, z podziałem na sześć do ośmiu głównych typów według kryterium kombinacji trzech cech: funkcjonalnego wyodrębnienia części, tożsamości typu obiektu denotowanego przez część i całość oraz możliwości oddzielenia części od całości (por. np.: Winston i in. 1987: 420; Chaffin, Herrmann 1988: 299–301). W rozważaniach dotyczących meronimii często porusza się także problem odróżniania jej od innych relacji semantycznych. Jako relacje pokrewne meronimii i wymagające sprecyzowania kryteriów odróżniania od niej traktuje się w dyskusjach przede wszystkim:

hiponimię (*wróbel/ptak*), relację jednostka/grupa (*Burek/pies*), posiadanie (*milioner/pieniądze*), atrybucję (*wysokość/wieża*) oraz relacje lokalizacji (przyłączenie typu *ucho/kolczyk*, bliskość przestrzenną typu *dywan/podłoga* i inkluzję topologiczną typu *wino/chłodziarka*) (por. np. Winston i in. 1987: 426–429; Murphy 2003: 230, 233; Mikołajczak-Matyja 2008: 52–59; Gréa 2012: 82–83; Muehlhaus i in. 2014: 30–31; Cruse 2000: 153; Enfeld i in. 2006: 144). Nie ma wśród nich natomiast relacji przeciwieństwa znaczeniowego. W teorii elementów relacji Chaffina i Herrmanna relacje część/całość stanowią odrębną rodzinę, charakteryzowaną przez inny zbiór elementów niż rodzina relacji kontrastów. Wyniki badań nad sortowaniem (por. poprzedni paragraf) wykazały odmienność w pojmowaniu obu rodzin przez użytkowników języka (Chaffin, Herrmann 1987: 224). Wykorzystanie członów relacji część/całość jako materiału do badania przeciwieństwa znaczeniowego może odkryć aspekty stosunku między obiema relacjami, niewykrywane w badaniach typu sortowanie.

Materiał badawczy obejmuje 12 rzeczowników należących do pól semantycznych organizmów żywych i artefaktów, a mianowicie: nazwy części ciała człowieka⁵: *serce*⁶, *usta*, *powieka*, *paznokieć*, części rośliny (wyższej): *pień*, *korzeń*, *łodyga*, *gałąź* oraz części artefaktów: budynku/pomieszczenia: *drzwi*, *okno* i odzieży: *mankiet*, *kieszon*. Wybrano nazwy części ciała zróżnicowane zarówno pod względem lokalizacji, jak i potencjalnej ważności pełnionych przez nie funkcji⁷, przy czym dwie z nich (*serce*, *powieka*) to nazwy części ciała także niektórych zwierząt. Wybrane nazwy ze świata roślin denotują części o silnie zróżnicowanej lokalizacji i funkcji (część podziemna i nadziemne) lub (*łodyga* i *pień*) części pełniące analogiczną funkcję w organizmach różnych gatunków⁸. O wyborze wyrazów *okno* i *drzwi* zadecydowała m.in. podwójność ich znaczenia (przedmiot i otwór), a o wyborze hasel *kieszon* i *mankiet* – denotowanie relatywnie niewielkich i niekoniecznych fragmentów więcej niż jednego typu odzieży (np. spodni,

⁵ Zdaniem Cruse'a (1995: 157) podział ciała ludzkiego na części stanowi jeden z prototypów hierarchii meronomicznych. Nazwy części ciała stanowią istotny przedmiot współczesnych badań leksykalnych, jak np. prowadzone w XXI w. porównawcze analizy nomenklatury części ciała w różnych językach świata (np. prace: Enfield 2006 a, b; Enfield i in. 2006).

⁶ W tym i następujących paragrafach hasła stanowiące materiał badawczy wyróżniono *wytluszczoną kursywą*, uzyskane reakcje – *kursywą*, nazwy całości (holonimy) – KAPITALIKAMI, nazwy kategorii KAPITALIKAMI KURSZYWA.

⁷ Celowo pominięto wyrazy tworzące silne i potencjalnie łatwe do wzajemnego aktywizowania pary kohiponimiczne, typu *ręka/noga*, *łokieć/kolano*.

⁸ Zgodnie z wiedzą naukową wyrazy *pień* i *łodyga* połączone są relacją hiponimii (pień to zdrewniała łodyga), która jednak nie musi być odzwierciedlona w wiedzy potocznej (wśród badanych nie było przedstawicieli nauk biologicznych), interesujące wydaje się zatem porównanie wzorów reakcji na oba hasła.

kurtki, koszuli), pełniących funkcje użytkowe lub/i ozdobne. Materiał badawczy stanowią wyłącznie rzeczowniki połączone z nazwą odpowiedniej całości (np. *paznokieć/palec*, *gałąź/roślina*, *kieszeń/bluza*) relacją „składnik/obiekt zintegrowany” – typem meronimii najłatwiej i najszybciej utożsamianym z relacją meronimii, charakteryzowanym w klasyfikacji Winstona i in. (1987: 421–422) przez następujący zbiór kryteriów: części pełnią specyficzną funkcję w całości, mogą zostać od niej oddzielone (nie tracąc tożsamości) i stanowią obiekty innego typu niż całość⁹.

5. Cel badania, respondenci i przebieg badania

Zasadniczym celem badania była psycholingwistyczna weryfikacja psychologicznej realności roli podobieństw semantycznych jako podstawowej właściwości relacji przeciwieństwa znaczeniowego. Cel zrealizowano poprzez prezentowanie badanym listy słów-haseł, z następującą instrukcją: „Poniżej znajduje się szereg wyrazów. Przy każdym z nich napisz inny wyraz, który Twoim zdaniem ma znaczenie maksymalnie przeciwne w stosunku do podanego. Wybrany wyraz nie może być spokrewniony z tym podanym pod względem budowy – nie twórz wyrazów przez dodanie nie-, anty-, bez- itp. Dobrze się zastanów nad wyborem wyrazów, zadawaj sobie pytanie: co jest przeciwieństwem...? Nie pomijaj żadnego wyrazu. Jeśli nie możesz wybrać jednego wyrazu, napisz dwa, ale nie więcej”.

Założono, że bliski związek semantyczny między hasłem a uzyskaną reakcją, polegający np. na denotowaniu przez nie części tej samej całości lub/i na przynależności obu wyrazów do tej samej względnie niewielkiej kategorii semantycznej, będzie stanowił dowód na pojmowanie przez respondenta przeciwieństwa w terminach nie tylko różnicy, ale także podobieństwa ich znaczeń. Ujęcie takie będzie dalej skrótowo określane jako „różnica w podobieństwie”.

Analizowany w tej pracy zbiór 12 rzeczowników stanowił część większego materiału stu rzeczownikowych i przymiotnikowych haseł z różnych pól leksykalno-semantycznych, podzielonych na cztery wersje ankiety po 25 jednostek każda. W każdej z wersji znalazła się jedna nazwa części ciała, jedna nazwa części rośliny i jedna nazwa z grupy artefaktów. Każdą wersję ankiety otrzymało 180 respondentów. W badaniu udział wzięło zatem 720 osób: 548 studentów z pięciu wydziałów Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu oraz 172 uczniów liceum ogólnokształcącego i technikum, czyli osoby

⁹ Tj. sama gałąź nie jest rośliną, w przeciwieństwie do relacji typu np. *plaster/ciasto*: plaster ciasta jest ciastem (Winston i in. 1987: 420).

w wieku 16–28 lat, w tym 500 kobiet i 220 mężczyzn. Udzielenie odpowiedzi na wszystkie 25 haseł z danej wersji ankiety zajmowało badanym 10–20 min.¹⁰ Badanie przeprowadzane było w grupach liczących od kilku do kilkudziesięciu osób. W każdej grupie wykorzystywano wszystkie wersje ankiet.

6. Podstawowe wyniki ilościowe

Zgodnie z charakterystyką badania podaną wyżej, na każde z 12 haseł stanowiących materiał badawczy uzyskiwano odpowiedzi od 180 osób. Otrzymano od 175 do 187 reakcji na poszczególne hasła, w sumie 2173 odpowiedzi. Różnice te wynikają zarówno z nieudzielenia odpowiedzi na dane hasło przez niektórych badanych, jak i z podania dwóch reakcji przez innych (w wypadku skorzystania z opcji zawartej w ostatnim zdaniu instrukcji, por. punkt 5). Liczbę osób, które nie zdołały znaleźć opozycji dla danego hasła, można traktować jako wskaźnik różnic w stopniu trudności zadania: od wyrazów *lodyga* i *pień* (wszyscy badani podali odpowiedzi) do hasła *powieka* (aż 9 badanych, czyli 5% grupy nie udzieliło odpowiedzi). Natomiast możliwość udzielenia dwóch odpowiedzi wykorzystywano najczęściej dla haseł *okno*, *korzeń* i *serce* (odpowiednio 8, 6 i 5 osób). Dane te wskazują względną łatwość zadania znalezienia przeciwieństwa znaczeniowego dla wyrazów stanowiących materiał badawczy: odpowiedź na dane hasło podawało minimum 95% grupy, a dla minimum 95,5% osób podana reakcja jest jedynym bądź najważniejszym kandydatem na opozycję semantyczną hasła (przynajmniej w momencie badania).

Podstawą formułowania wniosków na temat roli komeronimii i kohiponimii dla pojęcia przeciwieństwa znaczeniowego jest zgodność interpersonalna: identyczność reakcji podawanych przez respondentów na hasło i dające się uchwycić wspólne mechanizmy wyboru odpowiedzi różnych. Dla każdego hasła, po połączeniu reakcji identycznych uzyskanych od badanych, wyznaczono liczbę różnych reakcji, a następnie, po uszeregowaniu odpowiedzi według częstości, wyodrębniono reakcję najczęstszą (zwaną dalej dominantą). Dane te, uporządkowane według siły dominandy (czyli liczby/proporcji osób, które podały taką reakcję), zawiera tabela 1. W nawiasach przy najczęściej podawanej formie dominandy znajdują się rzadziej występujące formy wariantywne.

Najwyższa zgodność grupy badanych, mierzona siłą dominandy, wystąpiła dla haseł denotujących części pomieszczenia: prawie 50% grupy podało

¹⁰ Wszystkie cztery 180-osobowe podgrupy, wykonujące jedną z czterech wersji ankiety, miały podobną charakterystykę dotyczącą proporcji zarówno płci, jak i wieku oraz rodzaju i stopnia wykształcenia.

tę samą reakcję na hasło **drzwi** i ponad 40% na **okno**. Zgodność interpersonalna dla pozostałych haseł jest znacząco słabsza i zmniejsza się stopniowo od nieco ponad jednej czwartej grupy dla hasła **lodyga** do mniej niż 15% dla haseł **paznokieć** i **kieszeń**. Druga miara zgodności, czyli liczba różnych reakcji, pokazuje podobne zależności: najmniejsze zróżnicowanie (24 różne reakcje) uzyskano dla hasła **okno**, następnie **drzwi**, a zdecydowanie największe dla hasła **kieszeń** (aż 80 różnych reakcji).

Tabela 1. Liczba reakcji różnych i dominanty

Hasło	Liczba różnych reakcji	Dominanta		
		reakcja	liczba osób	% grupy
Drzwi	34	<i>okno</i>	87	48,3
Okno	24	<i>ściana</i>	73	40,6
Lodyga	50	<i>korzeń (korzenie)</i>	49	27,2
Korzeń	47	<i>liść (liście)</i>	47	26,1
Serce	45	<i>mózg</i>	40	22,2
Powieka	68	<i>oko</i>	40	22,2
Mankiet	67	<i>kołnierz (kołnierzyk)</i>	37	20,6
Pień	48	<i>drzewo (drzewko)</i>	32	17,8
Usta	49	<i>nos; oczy (oko)</i>	30	16,7
Gałąź	60	<i>pień</i>	28	15,6
Paznokieć	58	<i>skóra (skórka)</i>	26	14,4
Kieszeń	80	<i>dziura</i>	26	14,4

7. Mechanizmy poszukiwania przeciwieństwa znaczeniowego

Analiza jakościowa otrzymanych danych polegała na próbie określenia, jaki rodzaj związku między znaczeniami hasła i reakcji stał się podstawą udzielenia odpowiedzi. Zgodnie z podstawowym celem badania, pierwszym krokiem takiej analizy było wyłonienie wszystkich reakcji, które mogą być zaklasyfikowane jako komeronimy haseł. Założono, że podstawą tej klasyfikacji będzie możliwość traktowania obiektów denotowanych przez hasło i reakcję jako części tej samej całości denotowanej przez wyraz-holonim: CIAŁO lub nazwy jego większych części (dla haseł **serce**, **usta**, **powieka**, **paznokieć**)¹¹, ROŚLINA (dla **korzeń**, **lodyga**, **pień**, **gałąź**), POMIESZCZENIE/BUDYNEK

¹¹ Kryterium przynależności denotatu hasła i reakcji „do tej samej całości” oznacza, że nie zakładano zaklasyfikowania w ten sposób np. par typu **paznokieć/dziób**. O sposobach klasyfikowania odpowiedzi tego typu por. następne paragrafy.

(dla *okno*, *drzwi*). Natomiast w wypadku hasel *kieszeń* i *mankiet* jako komeronimy traktowano pary hasło/reakcja denotujące części tej samej SZTUKI ODZIEŻY¹², np. *mankiet*/ *żabot* (potencjalny wspólny holonim: BLUZKA).

Konieczność wyboru takich całości „granicznych” jako podstawy klasyfikacji wynika z powszechności związku część–całość. Każdy obiekt materialny można traktować jako część największej całości denotowanej przez wyrazy typu WSZECHŚWIAT czy UNIWERSUM (potencjalnie, przy odpowiednim rozszerzeniu znaczenia tych wyrazów, dotyczy to nawet pojęć niematerialnych), a także jako część dużych całości np. terytorialnych czy społecznych, jednakże klasyfikowanie potencjalnych par typu *ręka*/wszechświat jako połączonych relacją meronimii nie byłoby prawidłowe (por. niska naturalność zdania: *?ręka jest częścią wszechświata*). Ponadto w wypadku dużej liczby poziomów hierarchii między nazwą części a całości zwiększa się prawdopodobieństwo zmiany typu związku między kolejnymi poziomami, co skutkuje załamaniem przechodniości relacji meronimii (por. np. Winston i in. 1987: 434). Jako komeronimy hasła traktowano zatem reakcje stanowiące jego bliskie kohiponimy, tj., odpowiednio, hiponimy wyrażen: „część ciała”, „część rośliny”, „część pomieszczenia/budynku”, „część /określonej sztuki odzieży/”, np. „część bluzki”. Brak możliwości zakwalifikowania hasła i reakcji jako denotujących części takich całości staje się podstawą prób określenia innych związków między nimi i innych mechanizmów wyboru jednostki leksykalnej stanowiącej semantyczne przeciwieństwo hasła.

W następnym paragrafie przedstawiona zostanie analiza relacji semantycznych między hasłami a ich dominantami, natomiast kolejne paragrafy dotyczyć będą danych z całego korpusu reakcji, a więc także reakcji pojedynczych, niepowtarzalnych.

7.1. Relacje między hasłem a dominantą

Zgodnie z powyższymi założeniami, dominanty na 10 z 12 hasel potraktowano jako bliskie komeronimy wyrazów hasłowych, dla których można formułować hipotezy na temat kontrastów, leżących u podstaw ich wyboru jako przeciwieństwa znaczeniowego hasel.

Bliskość relacji komeronimii dla pary *drzwi*/*okno* (meronimów wyrazu POMIESZCZENIE lub BUDYNEK), jest dodatkowo wzmocniana przez fakt

¹² Wyraz *odzież* jest nazwą kategorii o charakterze kolektywno-funkcyjnym, a zatem stanowi zarówno hiperonim, jak i ogólny holonim wyrazów należących do kategorii. Analiza otrzymanych danych wymagała zróżnicowanego sposobu klasyfikowania reakcji z tej kategorii (por. następane paragrafy).

analogicznego podwójnego znaczenia („obiekty” i „otworu”) hasła i reakcji, a ich opozycyjność wynika ze szczegółowych różnic przede wszystkim w funkcji i (średniej) wielkości. Dla członów pary *okno/ściana*, również meronimów wyrazu POMIESZCZENIE lub BUDYNEK, podstawą wyboru może być natomiast znaczenie „otworu” dla hasła *okno*, kontrastujące z budową ściany i jej podstawową funkcją przegradzania czy odgradzania. O silnej i wyraźnej komeronimii można mówić w wypadku pary *mankiet/kołnierz*: oba człony denotują relatywnie niewielkie fragmenty sztuki odzieży (takiej jak np. BLUZKA czy KOSZULA), stanowiące jej ozdobne, estetyczne wykończenie, a za prawdopodobny podstawowy kontrast można uznać różnice w lokalizacji.

Dla dwóch par będących (ko)meronimiami dla holonimu ROŚLINA: *łodyga/korzeń* i *korzeń/liść* różnice między denotatami hasła i reakcji dotyczą nie tylko budowy i funkcji, ale także lokalizacji (kontrast: nadziemny/podziemny), natomiast dla pary *gałąź/pień* najistotniejsze są kontrasty wielkości (długości i grubości).

Dla pary *serce/mózg* można znaleźć stosunkowo bliski holonim WNETRZE CIAŁA, a wspólne dla nich bliskie wyrażenie hiperonimiczne to np. „ważny narząd wewnętrzny”. Podstawą dostrzeganej przez respondentów opozycyjności może być kontrast pojęć uczucie/rozum, zgodnie z wiedzą potoczną i kulturową lokalizowanych w tych narządach. W przypadku par *usta/nos* oraz *usta/oko* bliskim holonimem może być GŁOWA lub nawet TWARZ, a podstawowe kontrasty dotyczą budowy i funkcji. Podobne hipotezy można sformułować w odniesieniu do reakcji *oko* na hasło *powieka*. Podstawowym kontrastem stanowiącym o opozycyjności obu wyrazów mogą być cechy związane z funkcją ochronną powieki: różnice w stopniu wrażliwości tkanek budujących ich denotaty oraz bliskość przestrzenna/przyległość denotatów. Oba człony pary *paznokiec/skóra* denotują elementy zewnętrzne organizmu, z funkcją okrywania i ochrony części znajdujących się głębiej. O możliwości traktowania ich jako przeciwstawnych znaczeniowo może decydować kontrast twardy/miękki oraz różnice wielkości powierzchni, ale także i w tym przypadku dodatkowym czynnikiem wywołującym reakcję może być bliskość przestrzenna/przyległość denotatów.

Natomiast elementy pary *pień/drzewo* można uznać za połączone raczej relacją meronimii niż komeronimii: DRZEWO to holonim *pnia*, bo pień jest częścią drzewa. Przyczyną potraktowania różnicy między częścią a całością jako bazy opozycji może tu być istotność części (*pień* jest jednym z elementów definicyjnych wyrazu *drzewo*, por. ISJP, t. 1: 326) w połączeniu z kontrastem żywy/martwy (po ścięciu lub uschnięciu drzewa pozostaje /„goły”/ pień,

wykorzystywany jako budulec lub np. leżący w lesie)¹³. Zdecydowanie natomiast odbiega od pozostałych para *kieszzeń/dziura*, którą można interpretować w terminach kontrastu materialny/niematerialny, bardzo podstawowego i wykluczającego kwalifikację członów pary jako kohiponimów. Przyczyn aktywizowania takiej reakcji należy szukać w funkcji (czyli właściwości podstawowej dla artefaktów) – dziura (w kieszeni¹⁴ lub zamiast kieszeni w wyniku np. jej wyrwania, czy dziura w dowolnym obiekcie) uniemożliwia przechowywanie czegoś.

7.2. Relacja komeronimii w całym korpusie reakcji

Dla całego uzyskanego korpusu odpowiedzi obliczono udział reakcji stanowiących (według przyjętych zasad) komeronimy hasel. Dane (obejmujące także udział omówionych komeronimicznych dominant) zawiera tabela 2. Dane te wskazują znaczący udział takich odpowiedzi dla niemal całego materiału: dla 11 hasel reakcje zakwalifikowane jako komeronimy stanowią ponad 40%, dla 8 – ponad połowę, a dla 5 minimum trzy czwarte wszystkich odpowiedzi, przy czym wysokość udziału jest zróżnicowana tak w grupie hasel denotujących części ciała, jak i w grupach denotujących części roślin i artefaktów.

Tabela 2. Udział komeronimów (KMer) w całym korpusie reakcji

Hasło	% KMer	Hasło	% KMer	Hasło	% KMer
<i>usta</i>	86,3	<i>korzeń</i>	81,5	<i>okno</i>	84,5
<i>powieka</i>	74,9	<i>łodyga</i>	64,5	<i>drzwi</i>	80,3
<i>paznokcie</i>	67,8	<i>gałąź</i>	50,3	<i>mankiet</i>	40,9
<i>serce</i>	47,0	<i>pień</i>	46,7	<i>kieszzeń</i>	4,5

Poniższe zestawienie ukazuje przykładowe reakcje tego typu, z podziałem na najbardziej charakterystyczne grupy, wyznaczone m.in. przez bliski holonim, określony typ kontrastu itp.:

¹³ Teoretycznie możliwe, choć mniej prawdopodobne wykorzystanie przez badanych drugiego znaczenia słowa *drzewo* („drewno, budulec”) oznaczałoby odwrócenie relacji meronimii: *drzewo* jako meronim *pnia*.

¹⁴ Uwzględnienie jedynie materialnego aspektu dziury, tj. jej brzegów, pozwoliłoby na potraktowanie *dziury* jako meronimu *kieszeni*.

usta: bliski wspólny holonim GŁOWA: *nos* (30¹⁵), *oko* (30), *ucho* (18), *zęby* (5), *włosy* (4), *czoło* (2), *policzki*; kontrast górna/dolna część ciała: *stopa* (15), *noga* (8); kontrast górna/dolna lub/i przednia/tylna część ciała: *odbyt* (17), *pośladki* (3), *tyłek*

powieka: bliski wspólny holonim GŁOWA: *oko* (40), *gałka oczna* (7), *rogówka* (3), *soczewka* (3), *oczodół* (2), *białko oczu*, *brew* (6), *rzęsa* (6), *ucho* (7), *usia* (6), *nos* (2), *włosy* (2); kontrast górna/dolna część ciała: *stopa* (8), *noga* (3), *palec nogi*, *udo*

paznokieć: bliski wspólny holonim RĘKA: *palec* (18), *kciuk*, *opuszek* (4), *koniuszek palca* (2), *dłoń* (2); wspólna kategoria CZĘŚCI CIAŁA LUDZKIEGO ZBUDOWANE Z TKANEK MARTWYCH LUB TWARDYCH: *włos* (22), *brew* (2), *rzęsa* (2), *ząb* (6), *kość* (4); kontrast lokalizacji: *oko* (4), *ucho*, *szyja*, *stopa*

serce: bliski holonim WNĘTRZE ORGANIZMU LUDZKIEGO: *mózg* (40), *wątroba* (20), *pluca* (6), *trzustka* (2), *śledziona*, *żołądek*; kontrast wewnętrzna/zewnętrzna część: *głowa* (3), *czaszka*, *stopa*, *tyłek*; wyodrębniono jednak także silną grupę reakcji związanych z niebiologicznym znaczeniem hasła: *rozum* (35), *dusza* (5) i *umysł* (4)¹⁶, opartych na istotnych kulturowo kontrastach dotyczących właściwości człowieka; wysoka naturalność określeń typu *rozum* (*dusza*, *umysł*) człowieka oraz *człowiek ma rozum* (*umysł*, *duszę*) sugeruje potraktowanie także tych „niematerialnych” reakcji jako komeronimów hasła (co zwiększa proporcję reakcji tego typu do 71%)

korzeń: kontrast dolna (podziemna)/górną (nadziemną) część rośliny: *liść* (47), *kwiat* (18), *łodyga* (18), *gałąź* (16), *korona* (13), *korona drzewa* (9), *pień* (8), *owoc* (5), *konar* (4), *pałąk* (2)

łodyga: kontrast dolna (podziemna)/górną (nadziemną) część rośliny: *korzeń* (49); kontrast funkcji: *kwiat* (30), *liść* (28), *owoc* (2), *platek* (2)

gałąź: kontrast dolna (podziemna)/górną (nadziemną) część rośliny: *korzeń* (26); kontrast funkcji: *pień* (28), *liść* (24), *konar* (6)

pień: kontrast dolna (podziemna)/górną (nadziemną) część rośliny: *korzeń* (19), kontrast funkcji: *liść* (23), *gałąź* (17), *korona* (13), *korona drzewa* (8)

okno: kontrast funkcji i mniejszy/większy: *drzwi* (68); bliskość przestrzenna: *ściana* (73), *mur* (14)

drzwi: kontrast funkcji i większy/mniejszy: *okno* (87); bliskość przestrzenna: *ściana* (52), *mur* (2)

(Reakcję *mur* można też interpretować jako taki synonim *ściany*, dla denotatu którego obecność otworów okiennych i drzwiowych jest nietypowa).

mankiet: kontrast niżej/wyżej: *kobierz* (37); bliskość przestrzenna: *rękaw* (17), *nogawka* (9)

kieszon: (jedynie pojedyncze reakcje) kontrast lokalizacji: *kaptur*, *naszywka*, *mankiet*.

¹⁵ W nawiasach przy reakcjach liczba podających je osób. W tym paragrafie i dalszych wszystkie reakcje bez podanej w nawiasie liczby wystąpień to reakcje pojedyncze.

¹⁶ Por. np. w ISJP, t. II: 565: znaczenie 3. „pojemnik, w którym znajdują się uczucia człowieka” lub 4.1. „charakter człowieka”.

7.3. Inne reakcje kohiponiczne

Wiele reakcji niespełniających założeń przyjętych wyżej dla komeronimii można także sensownie kwalifikować jako kohiponimy hasań, ze wspólnym wyrażeniem hiperonimicznym zawierającym wyraz „część”. O zasadności takich decyzji decyduje przyjęcie jakiejś wyraźnej (i nie nazbyt szerokiej) kategorii, do której należą denotaty bodźca i reakcji. W tabeli 3 przedstawiono propozycje takich kategorii (nazwy kategorii stanowią jednocześnie złożone wspólne wyrażenia hiperonimiczne dla odpowiednich par hasło/reakcja) i przykłady reakcji.

Tabela 3. Kohiponimy z kategorii typu *CZĘŚCI ORGANIZMÓW, ODZIEŻY, POMIESZCZEŃ / BUDYNKÓW*

Hasło	Nazwa kategorii i przykładowe reakcje
paznokieć	MARTWE CZĘŚCI ORGANIZMÓW ZWIERZĘCYCH ^a : pazur (11), szpon (4), kopyto (5), łuski, panczer chitynowy, dziób
gałąź	PODŁUŻNE NADZIEMNE CZĘŚCI ROŚLIN: łodyga (8)
pień	PODŁUŻNE NADZIEMNE CZĘŚCI ROŚLIN: łodyga (18), źdźbło (2)
łodyga	PODŁUŻNE NADZIEMNE CZĘŚCI ROŚLIN: pień (15), gałąź (6), konar (3) CZĘŚCI ORGANIZMÓW, O WYDEŁUŻONYM KSZTAŁCIE: noga (2), ręka (2), szyja NADZIEMNE CZĘŚCI ROŚLIN: kora (2)
okno	PRZEGRADZAJĄCE/ODGRADZAJĄCE ELEMENTY WYPOSAŻENIA POMIESZCZEŃ: kotara (2), zasłona (2)
drzwi	PRZEGRADZAJĄCE/ODGRADZAJĄCE ELEMENTY WYPOSAŻENIA POMIESZCZEŃ: zasłona (3), firana (2), kotara, krata
mankiet	CZĘŚCI SZTUK ODZIEŻY: krótki rękaw (4), ścięty rękaw

^a Przyjęto tu szeroką kategorię *ORGANIZM ZWIERZĘCY*, obejmującą także gatunek ludzki.

Podane przykładowe reakcje kohiponiczne nie stanowią komeronimów hasań, ponieważ nie denotują części tej samej całości, np. kopyto, w przeciwieństwie do paznokcia, nie jest częścią organizmu ludzkiego, łodyga (w znaczeniu potocznym) nie jest częścią rośliny posiadającej konary, zasłona czy kotara nie są tak integralnymi częściami pomieszczenia, jak okno czy drzwi, a krótki rękaw to część sztuki odzieży typowo bez mankietów. W wielu podanych reakcjach kohiponicznych łatwo można wyodrębnić podstawowe kontrasty w stosunku do hasła, np. dla par typu **paznokieć/szpon**, **kopyto**, **pień/łodyga**, **okno/kotara**, **zasłona** istotny jest kontrast typu twardy/miękki.

O wyborze podanych w tabeli 3 reakcji na **okno** i **drzwi** może decydować także przyległość denotatu hasła i reakcji (np. zasłona przy oknie) lub możliwość zastępowania denotatu hasła przez denotat reakcji (np. kotara zamiast drzwi).

Poszukiwanie kategorii wspólnych dla hasła i reakcji, innych niż *CZĘŚCI ORGANIZMÓW, ODZIEŻY* czy *POMIESZCZEŃ/BUDYNKÓW* umożliwia kwalifikowanie jako kohiponimicznych reakcji opartych na funkcji (dla artefaktów) bądź na istotnych cechach zewnętrznych. Proponowane kategorie i przykładowe reakcje zawiera tabela 4. Jak widać, niektóre reakcje zaliczone do wspólnej z hasłami kategorii *OBIEKTY PODŁUŻNE* dzielą z hasłem także przynależność do szerokiej kategorii *OBIEKTY ORGANICZNE* i oparte są na kontrastach typu żywy/martwy, wąski/szeroki, wiotki/sztywny, a pozostałe dodatkowo wskazują kontrast organizm/artefakt.

Tabela 4. Kohiponimy z kategorii wyodrębnianych na bazie cech funkcjonalnych i percepcyjnych

Hasło	Nazwa kategorii i przykładowe reakcje
<i>kieszeń</i>	<i>OBIEKTY (ARTEFAKTY) DO PRZECHOWYWANIA I PRZENOSZENIA CZEGOŚ:</i> torba (16), torebka (16), plecak (8), portfel (7), worek (4), walizka (3), portmonetka (3), pudło (2), saszetka (2), płachta, torebka (damska), pokrowiec, reklamówka, sakiewka <i>OBIEKTY DO PRZECHOWYWANIA W/NA:</i> schowek (3), półka (2), przegródka, szafa
<i>drzwi</i>	<i>OBIEKTY ZAMYKAJĄCE/ODGRADZAJĄCE:</i> barykada, szlaban, zapora
<i>korzeń</i>	<i>OBIEKTY PRZEWODZĄCE:</i> system kanalizacyjny, odkurzacz <i>OBIEKTY PODŁUŻNE:</i> rura wydechowa
<i>powieka</i>	<i>OBIEKTY ZASŁANIAJĄCE:</i> pokrywka (2), roleta (2), zasłona (2)
<i>serce</i>	<i>OBIEKTY NAPĘDZAJĄCE:</i> bateria, silnik
<i>gałąź</i>	<i>OBIEKTY PODŁUŻNE:</i> patyk (9), drut (3), pręt (3), metalowy pręt (2), kołek, lina, laska, rura, deska, belka, słup, nitka, sznurek, wieża
<i>łodyga</i>	<i>OBIEKTY PODŁUŻNE:</i> patyk, kij, drut, włócznia, szpilka, wstążka, żyłka, metalowy pręt, pręt, nitka, ołówek, rura
<i>pień</i>	<i>OBIEKTY PODŁUŻNE:</i> słup (2), rura, patyk, witka

Dla hasel *mankiet* i *kieszeń* pojawiły się również grupy odpowiedzi stanowiących nazwy dodatków odzieżowych: *mankiet/guzik* (12), *krawat* (3), *spinka* (2), *chusteczka*, *muszka*, *pasek*, *sznurowadło*, *zamek*, oraz *kieszeń/guzik* (3), *zamek* (2), *pasek* (2), *kapelusz* (2), *zamek błyskawiczny*, *cekin*, *krawat*, *szalik*, *naszyjnik*. Traktowanie ich jako językowych kohiponimów hasel jest dyskusyjne, ze względu na trudność znalezienia wspólnej odpowiednio wąskiej kategorii (określenie *mankietu* i *kieszeni* jako „dodatków” czy „akcesoriów odzieżowych” wydaje się nieprecyzyjne). Jednakże mechanizm leżący u podstaw aktywizacji takich reakcji wydaje się analogiczny do tego, który skutkuje podawaniem oczywistych kohiponimów na te hasła: aktywizowane są nazwy relatywnie niewielkich elementów, uzupełniających odzież, a skontrastowanych z denotatem hasła pod względem funkcji i różnych cech percepcyjnych (jak kształt lub materiał, sposób i stopień połączenia z ubraniem, lokalizacja itp.).

7.4. Całość jako przeciwieństwo części

Spora grupa reakcji stanowi dowód, że podstawą poszukiwania przeciwieństwa jest także związek między częścią a całością, tj. że jako przeciwieństwo znaczeniowe hasła badany może traktować jego holonim. Najwięcej takich odpowiedzi wystąpiło dla haseł denotujących części roślin. *Drzewo*, dominanta dla hasła **pień** (podana przez 32 osoby, por. 7.1.) stanowi także silną odpowiedź dla **gałęzi** (15) i słabszą dla **korzenia** (3). Dla hasła **pień** pojawiały się także holonimiczne pojedyncze reakcje denotujące gatunki drzew: *baobab*, *sekwoja*, *topola*, dla **gałęzi** – *krzak* (2) i *krzew*, a dla **łodygi** – *pnące* (3). Kontrast między całością a częścią jest także najbardziej prawdopodobną podstawą podawania odpowiedzi *las* na hasła **pień** (3) i **gałąź**.

Reakcje o charakterze holonimicznym są charakterystyczne również dla haseł **kieszeń** i **mankiet**. Denotują one sztuki odzieży, które mogą posiadać, odpowiednio, kieszenie: *spodnie* (3) i mankiety: *koszula* (3), *garnitur* (2), *koszula z guzikami*, *ubranie*, *spodnie*, *marynarka*, *płaszcz*. Ponadto jako holonimy **mankietu** można także traktować kwalifikowane jako komeronimiczne (por. 7.2.) odpowiedzi *rękaw* (17) i *nogawka* (9).

Jako holonimy haseł denotujących części ciała można interpretować jedynie niektóre reakcje kwalifikowane wcześniej jako komeronimy hasła: *palec*, *kciuk*, *ręka* i *dłoń* na hasło **paznokieć** oraz ewentualnie *oko* na hasło **powieka** (w potocznym odbiorze powieka wraz z rzęsami i gałką oczną może być traktowana jako część całości – oka).

Uzyskano także reakcje niestanowiące holonimów haseł, ale denotujące takie całości z tego samego co hasło pola semantycznego, które zazwyczaj nie posiadają części denotowanej przez dane hasło. Odpowiedzi tego typu charakterystyczne są szczególnie dla haseł **mankiet** (*bezrękawnik* 15, *koszulka* 4, *T-shirt* 3, *dres* 2, *sweter* 2, *golf*, *bielizna*, *bluzka na ramiączkach*, *koszulka z krótkim rękawem*, *gorset*, *szlafrok*) i **kieszeń** (*leginsy* 2, *bokserki* 2, *but*, *T-shirt*, *koszulka*, być może także *spódnica* 3).

7.5. Pozostałe mechanizmy: „różnice bez podobieństwa”

Opisane wyżej mechanizmy poszukiwania znaczeniowego przeciwieństwa haseł polegały na aktywizowaniu określonych kontrastów wewnątrz wyraźnie zakreślonych całości albo kategorii, lub/i na bazie fizycznej styczności obiektów, zatem stanowiły wyraźny przejaw szukania „różnicy w podobieństwie”. Pojawiły się jednak także odpowiedzi wskazujące na szukanie „różnic bez podobieństwa”. Takie robocze określenie obejmuje następujące grupy reakcji:

- nazwy obiektów, zdarzeń lub sytuacji powodujących niszczenie czy przynajmniej redukcję wielkości denotatu hasła, np. **pień**/*piła łańcuchowa* (2), *drwał*, *siekiera*, **korzeń**/*brak wody*, **lodyga**/*huragan*, *susza*, **gałąź**/*piła*, *pożar*, *drwał*, **serce**/*nóż*, **paznokiec**/*nożyczki* (2), *gilotyna*;
- reakcje związane z zakłóceniem lub przerwą w funkcjonowaniu denotatu hasła. Dotyczą one przede wszystkim haseł-części ciała, np.: **serce**/*śmierć* (6), *truchło*, *trup*, **powieka**/*bezsenność* (2), *brak snu*, *brak ochrony*, *brak zasłony*, *otwarte oko*, **usta**/*cisza* (4), *milczenie* (3), *zamknięcie*, *knebel*;
- odpowiedzi sugerujące brak denotatu hasła lub jego części. Jest to przede wszystkim odpowiedź *dziura*, dominanta dla **kieszni** (26), ale występująca także dla haseł: **okno** (4) i **drzwi** (dla tych dwu haseł jest to reakcja na znaczenie „przegroda zamykająca, zasłaniająca otwór”), **korzeń** i **powieka**. Inne reakcje tego typu, powtarzające się kilkakrotnie i/lub dla kilku haseł to synonimiczny w stosunku do *dziury otwór*, także *przestrzeń*, *powietrze*, *pustka*, *pustynia*, ponadto jednostkowe odpowiedzi z elementem *brak*, jak np. **kieszni**/*brak kieszeni*, **mankiet**/*brak ubrań*, **gałąź**/*brak drzew*;
- nazwy obiektów skontrastowanych z bodźcem pod tak wieloma względami, że nie można ich zaliczyć do wspólnej z nim kategorii węższej niż np. *ARTEFAKTY*, *OBIEKTY NATURALNE*, *OBIEKTY MATERIALNE* lub nawet do kategorii tak szerokich. Jednocześnie reakcje te wskazują, poprzez kontrasty, cechy znaczenia haseł szczególnie silnie odzwierciedlone w umyśle respondenta. Są to m.in. **serce**/*kamień* (24), *skała* (2), *głaz* (kontrasty oparte na znaczeniu przenośnym hasła), **korzeń**/*chmura*, *samolot* (kontrast pod/nad ziemią), **powieka**/*ranek*, *słońce* (kontrast: ciemność jako efekt funkcji denotatu hasła/jasność), *okulary*, *szkło kontaktowe* (kontrasty: organiczny/artefakt i nieprzezroczysty/przezroczysty, utrudniający/ułatwiający widzenie).

8. Podsumowanie

Wybór wyrazu o znaczeniu przeciwnym w stosunku do hasła, które nie posiada oczywistych czy powszechnie uznawanych antonimów, komplemimów, konwersów itp., jest zadaniem potencjalnie trudnym dla przeciętnego użytkownika języka, wymaga bowiem aktywizacji pojęcia „przeciwieństwa znaczeniowego”, przenalizowania (w znacznej części świadomego) znaczenia hasła i pewnej liczby innych jednostek leksykalnych oraz podjęcia samodzielnej decyzji na temat siły opozycji między nimi. Zarówno fakt udzielenia odpowiedzi na każde z haseł przez minimum 95% badanych, jak i pojawianie się wielu reakcji powtarzalnych, podawanych przez dużą część grupy, wreszcie

możliwość wyodrębniania wyraźnych mechanizmów podawania odpowiedzi (mimo dość dużego zróżnicowania reakcji, mierzonego siłą dominant i liczbą różnych reakcji) wskazują na przydatność badań tego typu do odkrywania szczegółowego sposobu pojmowania (maksymalnego) przeciwieństwa znaczeniowego przez użytkowników języka oraz do określania stopnia jego zbieżności z teoriami i analizami językoznawczymi.

Analiza wyników badania, poprzez wyodrębnienie bardzo licznych reakcji należących do tych samych pól semantycznych, co hasła, wykazała silną tendencję respondentów do pojmowania „maksymalnego przeciwieństwa znaczeń” między jednostkami leksykalnymi jako „różnicy w podobieństwie”, tj. wyrazy o znaczeniach (maksymalnie) przeciwnych w stosunku do danego hasła to w reakcjach badanych najczęściej wyrazy cechujące się znaczącym podobieństwem semantycznym do tego hasła. Przedstawione rezultaty dowodzą, że kontrasty znaczenia istniejące między wyrazami posiadającymi tak wspólny hiperonim, jak i bliski wspólny holonim są istotną podstawą wyłaniania par o znaczeniu uznawanym przez użytkownika języka za przeciwne (przynajmniej w momencie badania). Dla niemal wszystkich (11 na 12) haseł komeronimy stanowią znaczący procent wszystkich reakcji (od 40 do prawie 90%), a dla 10 z nich odpowiedź o takim charakterze to reakcja najsilniejsza. Co więcej, pary bodziec/reakcja należą niekiedy do wąskiej wspólnej kategorii (np. *CZEŚCI TWARZY*), i jednocześnie denotują części niewielkiej całości (np. *TWARZ*). Dowodem pojmowania (maksymalnego) przeciwieństwa znaczeniowego jako „różnicy w podobieństwie” jest także możliwość kwalifikowania wielu par hasło/reakcja jako kohiponimów wyraźnie wyodrębnionych ze stosunkowo wąskich kategorii, nawet jeśli nie stanowią one komeronimów (tj. nie mają jednego bliskiego holonimu). Szczególnie znamienne jest tu przykład odpowiedzi na hasło *kieszon*: brak wyraźnych komeronimów dla tego wyrazu powoduje pojawienie się silnych zbiorów reakcji denotujących obiekty z kategorii wyznaczonej przez funkcję.

Interesująca wydaje się grupa odpowiedzi świadczących o traktowaniu przez respondentów związku między częścią a całością jako opartego na przeciwieństwie. Odkrywane w ten sposób potencjalne pokrewieństwo pomiędzy relacjami meronimii i przeciwieństwa znaczeniowego, nienotowane w badaniach innego typu (jak wspomniany w punkcie 3 eksperyment Chafina i Herrmanna), może być oparte na podstawowym kontraście *mniejszy/większy* lub *i* na negacji *pełny/niepełny*.

Przedstawione wyżej mechanizmy wskazują, że „różnica w podobieństwie” stanowi dominujący sposób reprezentowania przeciwieństwa znaczeniowego w umysłach użytkowników języka. Uzyskane odpowiedzi odkrywają jednak także psychologiczną realność pojmowania przeciwieństwa

w terminach jak największych i najsilniejszych różnic, czyli w kierunku negowania wielu składników znaczenia danego wyrazu *X*. Negacja ta przejawia się w poszukiwaniu, jako przeciwieństw dla *X*, nazw obiektów z odległych w stosunku do denotatu *X* obszarów uniwersum lub wyrazów sugerujących, na różne sposoby, nieistnienie denotatu *X*: jego redukcowanie lub niszczenie, zakończenie jego działania lub całkowity brak denotatu. Ten sposób pojmowania przeciwieństwa zbliża się do logicznego ujęcia takiej sprzeczności zbudowanej na bazie „nie” dopełnieniowego (logicznego) (por. np. Ziemiński 1987: 35, także Markowski 1986: 15), w której para *X* i nie-*X* dopełniają się do bardzo dużej części uniwersum lub do całego uniwersum.

Podsumowując, przedstawione wyniki badania sugerują, że potoczne pojmowanie przeciwieństwa znaczeniowego zbliża się do ujęć językoznawczych, tj. do kontrastowania jednostek leksykalnych bliskich znaczeniowo, ale nie jest tożsame z tymi ujęciami, włącza bowiem także kontrasty między jednostkami z odległych semantycznie części leksyki.

Literatura

- Bańcerowski J., Pogonowski J., Zgółka T. (1982): *Wstęp do językoznawstwa*. Poznań.
- Chaffin R., Herrmann D. J. (1984): *The similarity and diversity of semantic relations*. "Memory & Cognition" 12 (2), pp. 134–141.
- Chaffin R., Herrmann D. J. (1987): *Relation element theory: a new account of the representation and processing of semantic relations* [W:] *Memory and learning. The Ebbinghaus Centennial Conference*. Red. D. S. Gorfein, R. R. Hoffman. Hillsdale–Hove– London, pp. 221–245.
- Chaffin R., Herrmann D. J. (1988): *The nature of semantic relations: a comparison of two approaches*. [W:] *Relational models of the lexicon. Representing knowledge in semantic networks*. Red. M. W. Evens. Cambridge–New York, pp. 289–334.
- Cruse A. (1995): *Lexical Semantics*. Cambridge.
- Cruse A. (2000): *Meaning in language. An introduction to semantics and pragmatics*. Oxford.
- Crutch S. J., Williams P., Ridgway G. R., Borgenicht L. (2012): *The role of polarity in antonym and synonym conceptual knowledge: Evidence from stroke aphasia and multidimensional ratings of abstract words*. "Neuropsychologia" 50, pp. 2636–2644.
- Davies M. (2012): *A new approach to oppositions in discourse: The role of syntactic frames in the triggering of noncanonical oppositions*. "Journal of English Linguistics" 40, 1, pp. 41–73. DOI: 10.1177/0075424210385206.
- Enfield N. J. (2006 a): *Elicitation guide on parts of the body*. "Language Sciences" 28, pp. 148–157.
- Enfield N. J. (2006 b): *Lao body part terms. Author links open overlay panel*. "Language Sciences" 28, pp. 2–3, 181–200.
- Enfield N. J., Majid A., van Staden M. (2006): *Cross-linguistic categorisation of the body: Introduction*. "Language Sciences" 28, pp. 137–147.
- Gerstl P., Pribbenov S. (1995): *Midwinters, end games, and body relations: a classification of part-whole relations*. "International Journal of Human-Computer Studies" 43, pp. 865–889.
- Girju R., Badulescu A., Moldovan D. (2006): *Automatic discovery of part-whole relations*. "Computational Linguistics" 32, 1, pp. 83–135.

- Gréa P. (2012): *Être une/Faire partie de: not a piece of cake*. [W:] *Constructions in French*. Red. M. Bouveret, D. Legallois. Amsterdam, pp. 73–97.
- Inny słownik języka polskiego* (2000). Red. M. Bańko. Warszawa (ISJP).
- Jeon H. A., Lee K. M., Kim Y. B., Cho Z. H. (2009): *Neural substrates of semantic relationships: Common and distinct left-frontal activities for generation of synonyms vs. antonyms*. "Neuroimage" 48, pp. 449–457.
- Jones S. (2002): *Antonymy: a corpus based perspective*. London.
- Justeson J. S., Katz S. M. (1991): *Co-occurrences of antonymous adjectives and their contexts*. "Computational Linguistics" 17, pp. 1–19.
- Kościń N. (2015): *Antonym sequence in written discourse: A corpus-based study*. "Language Sciences" 47, A, pp. 18–31.
- Leech G. (1987): *Semantics. The study of meaning*. Harmondsworth, UK.
- Lloyd G. E. R. (1966): *Polarity and analogy. Two types of argumentation in early Greek thought*. Cambridge.
- Lévi-Strauss C. (2010): *Surowe i gotowane*. Przeł. M. Falski. Warszawa.
- Lyons J. (1977): *Semantics*. Cambridge.
- Lyons J. (1984): *Semantyka*. T. 1. Tłum. A. Weinsberg. Warszawa.
- Markowski A. (1986): *Antonimy przymiotnikowe we współczesnej polszczyźnie na tle innych typów przeciwstawień leksykalnych*. Wrocław.
- Mettinger A. (1994): *Aspects of semantic opposition in English*. Oxford.
- Mikołajczak-Matyja N. (2008): *Hierarchiczna struktura leksykonu umysłowego. Relacje semantyczne w leksykonie widzących i niewidomych użytkowników języka*. Poznań.
- Mikołajczak-Matyja N. (2018): *The prototypicality of semantic opposition in the light of linguistic studies and psycholinguistic experiments*. "Studies in Polish Linguistics" 13, 1, pp. 1–23. DOI: 10.4467/23005920SPL.18.001.8463.
- Muehlhaus J., Heim S., Altenbach F., Chatterjee A., Habel U., Sass K. (2014): *Deeper insights into semantic relations: An fMRI study of part-whole and functional associations*. "Brain & Language" 129, pp. 30–42.
- Muehleisen V., Isono M. (2009): *Antonymous adjectives in Japanese discourse*. "Journal of Pragmatics" 41, pp. 2185–2203.
- Murphy M. L. (2003): *Semantic relations and the lexicon*. Cambridge, UK.
- Murphy M. L., Jones S., Koskela A. (2015): *Signals of contrastiveness: But, oppositeness, and formal similarity in parallel contexts*. "Journal of English Linguistics" 43, 3, pp. 227–249.
- Murphy G. L., Medin D. L. (1985): *The role of theories in conceptual coherence*. "Psychological Review" 92, pp. 289–316.
- Paradis C., Willners C., Jones S. (2009): *Good and bad opposites. Using textual and experimental techniques to measure antonym canonicity*. "The Mental Lexicon" 4, 3, pp. 380–429.
- Phillips C. I., Pexman P. M. (2015): *When do children understand "opposite"?* "Journal of Speech, Language & Hearing Research" 2015, pp. 1233–1244.
- Saussure F. de (1991): *Kurs językoznawstwa ogólnego*. Przeł. K. Kasprzyk. Warszawa.
- Storjohann P. (2009): *Plesionymy: A case of synonymy or contrast?* "Journal of Pragmatics" 41, pp. 2140–2158.
- Van de Weijer J., Paradis C., Willners C., Lindgren M. (2014): *Antonym canonicity: Temporal and contextual manipulations*. "Brain & Language" 128, pp. 1–8.
- Winston M. E., Chaffin R., Herrmann D. (1987): *A Taxonomy of part-whole relations*. "Cognitive Science" 11, pp. 417–444.
- Ziemiński Z. (1987): *Logika praktyczna*. Warszawa.

Streszczenie

Artykuł dotyczy zagadnienia przeciwieństwa znaczeniowego jako problemu interdyscyplinarnego i zawiera próbę sprawdzenia psychologicznej realności językoznawczego sposobu pojmowania tej relacji. Wykazano, że ujmowanie istoty przeciwieństwa znaczeniowego jako połączenia podobieństw i różnic stanowi punkt wyjścia językoznawczych analiz na temat tej relacji, bazę dla sposobu porządkowania jej przykładów we współczesnych badaniach korpusowych i przyczynę traktowania jej jako relacji pokrewnej relacji bliskości. Po przytoczeniu przykładowych wyników badań psycholingwistycznych wskazujących sposób pojmowania przeciwieństwa przez użytkowników języka przedstawiono badanie własne: test skojarzeń kierowanych, w którym bodźce stanowiły wyrazy nieposiadające oczywistych, utrwalonych przeciwieństw w języku polskim. 720 użytkowników języka polskiego poproszono o podawanie wyrazów o „maksymalnie przeciwnym znaczeniu” dla 12 wyrazów hasłowych, rzeczowników z pól semantycznych organizmów żywych i artefaktów. Każde hasło pochodziło z wieloelementowego zbioru kohiponimów i jednocześnie komeronimów. Założono, że reakcje stanowiące kohiponimy lub/i komeronimy hasła można traktować jako dowód, iż respondenci pojmują przeciwieństwo znaczenia jako relację opartą na podobieństwie semantycznym. Stwierdzono silną tendencję do podawania reakcji stanowiących komeronimy i jednocześnie kohiponimy haseł (dla 11 haseł takie reakcje stanowią od 40% do prawie 90% wszystkich odpowiedzi) i reakcji stanowiących kohiponimy (ale nie komeronimy) haseł. Ponadto wyodrębniono grupę odpowiedzi wskazującą traktowanie związku między częścią a jej całością jako opartego na przeciwieństwie. Uzyskano jednak także reakcje wskazujące pojmowanie przeciwieństwa w terminach bardzo silnych różnic: nazwy obiektów z odległych w stosunku do denotatu hasła obszarów uniwersum lub wyrazy sugerujące nieistnienie denotatu hasła. Wyciągnięto wniosek, że potoczne pojmowanie relacji przeciwieństwa znaczeniowego zbliża się do ujęć językoznawczych, ale nie jest z nimi tożsame.